

ARTYKUŁY

KILKA UWAG NA RZECZ REHABILITACJI ZAPOMNIANEJ FILIACJI STEFANA NEMANJI

BLAŻEJ SZEFLIŃSKI

ABSTRACT. *A Few Remarks on behalf of the rehabilitation of the forgotten filiation of Stephen Nemanja.*

Contemporary historians agree that the father of grand *župan* Stephen Nemanja was Zavida. This opinion is based on convergent evidence of genealogical data from different sources. The data, however, is not as unequivocal as it is supposed to be. A more detailed analysis of the account of Ansbert, the chronicler of the third crusade, suggests a different understanding of some of the data. It should be admitted that the discussion concerning the identity of Nemanja's father was ceased too early. The seals of Nemanja and his real brother Stracimir prove beyond doubt that both brothers had the same name Stephen; most probably they inherited it from their father. Even though at the end of 1980s Jan Leśny in one of his works already mentioned this fact, it still has not been properly explored in historiography. However, this observation lets us assume that Nemanja's father could be Stephen Vukan, known only from reference made by Anna Komnene. Such a filiation has been already presented but on the basis of wrong premises. Now it receives a deserved recognition.

Autor: Błażej Szepliński, Łódź, szeplin@o2.pl

Słowa kluczowe: Stefan Nemanja, filiacja, Zavida, Stracimir, Mirosław, pieczęć, Stefan Vukan, Vukanovicie

Keywords: Stephen Nemanja, filiation, Zavida, Stracimir, Miroslav, seal, Stephen Vukan, Vukanović dynasty

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXII/2, Poznań 2015, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 5-14, ISBN 978-83-63047-88-7, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Odkąd w 1900 r. opublikowano obszerną rozprawę Ljubomira Kovačevicia poświęconą wielkiemu *županowi* Serbii Stefanowi Nemanji, w której autor wykazywał, że ojcem tego władcy był niejaki Zavida¹, tylko kilku historyków próbowało wskazać jako ojca Nemanji kogoś innego². Ostatnia poważniejsza próba miała miejsce w latach 50. ubiegłego stulecia³. Obecnie przedstawiona przez Lj. Kovačevicia filiacja zo-

¹ Љ. Ковачевић, *Неколико питања о Стефану Немањи*, „Глас Српске краљевске академије”, t. 58, 1900, s. 1-107.

² Dragutin Anastasijević upatrywał ojca Nemanji albo w Uroszu II, albo w Desie. Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914. Stanoje Stanojević wskazywał na możliwość, że był nim Stefan Vukan. Ст. Станојевић, *О Немањином оцу*, „Старинар”, t. 5, 1925, s. 3-6. Borislav Radojković widział go w Uroszu I. Б. Радојковић, *Хронологија живота и владања Стевана Немање*, „Глас Српске академије наука”, t. 203, 1951, s. 129-130, 141-142.

³ Od czasu wskazanej w poprzednim przypisie pracy B. Radojkovicia nie pojawiły się żadne poważniejsze próby ustalenia filiacji Nemanji. Đorđe Sp. Radojčić napisał, że ojcem Nemanji był Primisław, ale poglądu tego w żaden sposób nie uzasadnił. Ђ.Сп. Радојичић, *Немања и његови синови Стефан и Сава, творци српске феудалне државе*, „Летопис Матице Српске”, t. 390, 1962, nr 2-3, s. 208. Natomiast opartą na wielu błędnych założeniach próbę Živojina Andrejicia przemileżaną przez innych au-

stała już właściwie uznana za fakt, czego dowodzą prace, w których ojcostwa Zavidy nie podpira się już nawet żadnym przypisem. Jak to jednak z tego typu „faktami” bywa, nie muszą one być zgodne z prawdą. W niniejszej pracy pragnę wskazać kilka przesłanek źródłowych, które podważają panującą w historiografii filiację i/lub przemawiają na korzyść innej – zignorowanej przez niemal wszystkich badaczy.

Żadne bliskie wydarzeniom źródło nie podaje imienia ojca Stefana Nemanji. Z tego powodu większość historyków przychyliła się do poglądu, że źródła łacińskie⁴ nazywające kneza humskiego Mirosława bratem (*frater*) Nemanji oraz cyrylickie⁵ określające ich pokrewieństwo w podobny sposób (кратъ) w połączeniu z dwoma źródłami podającymi informację, że ojcem Mirosława był Zavida⁶, są wystarczające, by uznać tego ostatniego również za ojca Nemanji. Należy jednak pamiętać, że występujące w oryginale słowa nie pozwalają stwierdzić na pewno, że byli oni braćmi rodzonymi – mogli być także braćmi przyrodnymi, stryjecznymi, wujecznymi lub ciotecznymi⁷. Za taką właśnie szerszą interpretacją tych słów przemawia relacja Ansberta z przemarszu krzyżowców pod wodzą cesarza Fryderyka Barbarossy. Nemanję i Stracimira kronikarz nazwał braćmi rodzonymi (*germani*), natomiast Mirosława – trzecim bratem (*tertius frater*)⁸. Rozróżnienie to sugeruje odmienne relacje rodzinne pomiędzy Mirosławem a Nemanją niż między Stracimirem a Nemanją.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że jedno ze źródeł nazywających Mirosława bratem Nemanji, tzw. *Limska povelja*, nazywa go również stryjem Stefana Nemanjicia oraz dziadem króla Stefana Urosza I⁹. Wydawać by się mogło, że jako „stryj” Stefana Nemanjicia Mirosław musiał być bratem rodzonym. Jednak określenie relacji w stosunku do Stefana Urosza I (którego dziadem Mirosław nie był) pokazuje, że terminy

torów można uznać za niebułą. Ж. Андрејић, *Тихомири, Уроши, Вукани, Мирослави, Завиде и Немање, или о пореклу жупана Стефана Немање*, „Новопазарски зборник”, t. 26, 2002, s. 37-84.

⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1: 1186-1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, уред. Д. Синдик, Београд 2011 (dalej: *Зборник повеља и писама*), s. 46 (dok. nr 1); *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. 2: *Diplomata saeculi XII. continens (1101-1200)*, Coll. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, s. 238 (dok. nr 223); Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, w: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*, t. V: *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis (Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, Hrsg. A. Chroust), Berlin 1928, s. 30-31; *Historia peregrinorum*, w: *Ibidem*, s. 134-135.

⁵ *Зборник повеља и писама*, s. 228 (dok. nr 64); Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, s. 184 (nr 465), 190 (nr 482).

⁶ Mowa o kolofonie *Ewangeljarza Mirosława* oraz o inskrypcji na tympanonie portalu cerkwi św. Piotra nad Limem (w dzisiejszym Bijelom Polju). *Стари српски записи и натписи*, t. 1, скуп. и уред. Љ. Стојановић, Београд 1982, s. 3 (nr 6); М. Марковић, *О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму*, „Зограф”, t. 36, 2012, s. 21-46 (najnowsze wydanie z ciekawą hipotezą na temat datacji).

⁷ Ђ.Сп. Радојичић, *Завида, отац хумског кнеза Мирослава*, „Јужнословенски филолог”, t. 23, 1958, nr 1-4, s. 258; Б. Радојковић, *Политички положај Кнежевине захумске у време владе рашког великог жупана Стевана Немање*, „Историјски записи”, t. 17, 1960, nr 1, s. 21-25.

⁸ Ansbert, op. cit., s. 30-31.

⁹ *Зборник повеља и писама*, s. 227 (dok. nr 64).

oznaczające pokrewieństwo miawały szersze znaczenie niż obecnie. Podobnie „stryj” mógł się odnosić do nierodzonych braci ojca.

Istotnym elementem przy wyznaczaniu tożsamości ojca Nemanji jest rozstrzygnięcie, czy był on wielkim żupanem, czy nie. Najstarsza wzmianka źródłowa, która może stanowić wskazówkę w tym temacie, znajduje się w przywileju fundacyjnym wystawionym przez Symeona (imię mniszę Stefana Nemanji) dla monasteru Chilandar – tzw. *Przywileju chilendarskim*. Brzmi ona następująco: „[Bóg] darował naszym pradziadom i naszym dziadom władanie nad tą serbską ziemią. [...] Bóg działa ku dobru człowieka, nie chce ludzkiej zguby i [dlatego] ustanowił mnie, wielkiego żupana, [mnie] nazwanego na świętym chrzcie Stefanem Nemanją. I odnowiłem swoją dziadowinę”¹⁰. Niektórzy badacze próbowali tym fragmentem poprzeć tezę, że ojciec Nemanji nie sprawował władzy wielkożupańskiej, bo wówczas powinien być tu wspomniany¹¹. W myśl innego stanowiska Nemanja opisywał w dokumencie genezę swojej władzy i dlatego uznał za zasadne wskazać, że Serbią władali już jego pradziadowie i dziadowie. W tej sytuacji wspomnianie ojca po prostu nie było konieczne¹². Z kolei Tibor Živković wskazał, że wzmianka o pradziadach i dziadach może być jedynie formułą mówiącą o dziedzicznych prawach do tronu, skoro posłużył się nią również Stefan Nemanjić w swoim przywileju dla monasteru chilendarskiego¹³. Istnieje jeszcze czwarta opcja, która nie była do tej pory rozważana. Zdanie wcześniej Nemanja stwierdził, że Bóg ustanowił Bizantyńczyków cesarzami, a Węgrów królami. Jeśli połączyć to zdanie z darowanym przez Boga władaniem nad serbską ziemią, można odnieść wrażenie, że tu w ogóle nie chodzi o konkretne osoby, ale o niepodległe państwo serbskie, które ma takie samo prawo do istnienia jak sąsiednie Cesarstwo Bizantyńskie czy Królestwo Węgier¹⁴. Za taką nieosobową interpreta-

¹⁰ Дарова нашихъ прадѣдомъ и нашихъ дѣдомъ владати сиювь землювь срьбьсковъ [...] вогъ строе на оуныша человекомъ не хоте человекчи гневѣти и постави ме великаго жоупана нареченаго въ свѣтѣхъ крщени стѣфана неманюу и шеновихъ свою дѣдиною. Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве*, w: *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд 1986, s. 54, 58 (tekst cerkiewnosłowiański i serbski przekład). Tłumaczą bezpośrednio z oryginału. Polski przekład fragmentu nieobejmującego ostatniego zdania dokonany przez Dorotę Gil, *Pravoslavlje, historia, narod: Mjesta kulture duhovne u serbskoj tradiciji i suvremenosti*, Kraków 2005, s. 50-51, miał za podstawę tłumaczenie tekstu na język serbski. Przekład ten co prawda błędów nie zawiera, ale gubi pewne subtelności oryginału.

¹¹ Љ. Ковачевић, op. cit., s. 15, 19-20; С. Јирећек, *Geschichte der Serben*, t. 1: *Bis 1371.*, Gotha 1911, s. 256; J. Fine Jr, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994, s. 2-3.

¹² Д. Анастасијевић, op. cit., s. 7-8.

¹³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир., прев. и комент. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. Т. Јовановић, Београд 1999, s. 2-3 (tekst cerkiewnosłowiański i serbski przekład); Т. Живковић, *Синови Завидини*, „Зборник Матице српске за историју“, t. 73, 2006, s. 17.

¹⁴ Wydawać by się mogło, że taki przekaz bardziej pasowałby do epoki nowożytnej, ale należy pamiętać, że przez niemal całe XII stulecie Serbia doświadczała władzy zwierzchniej Bizancjum i dążeń Węgier do jej przejęcia. Dopiero po śmierci cesarza Manuela Komnena okazała się dość silna, by się usamodzielnic, co zostało uznane przez Bizancjum gdzieś w okresie 1185-1192. W związku z tym kwestia suwerenności Serbii była w chwili wystawiania dokumentu (1198) sprawą bardzo aktualną.

cją rozważanego ustępu przemawia również liczba mnoga („pradziadom i [...] dziadom”) – gdyby Nemanja miał na myśli konkretnego dziada i pradziada, posłużyłby się liczbą pojedynczą¹⁵. Nie da się rozstrzygnąć, która interpretacja jest słuszna, więc nie należy na podstawie tego fragmentu przesądzać kwestii władzy wielkożupańskiej ojca Nemanji.

Drugim kluczowym źródłem w tej sprawie jest *Żywot świętego Symeona* pióra Stefana Nemanjicia, a dokładniej dwie frazy w nim występujące. Jedna z nich to stwierdzenie, że ojciec Nemanji po wygnaniu powrócił *на стoльнoе мѣсто* (dosłownie „na miejsce tronu”)¹⁶. Również w tym przypadku interpretacje historyków są rozbieżne – według jednego stanowiska mowa tu o powrocie do stolicy, a w myśl drugiego – o ponownym objęciu władzy. Za słusnością pierwszego przemawia fakt, że mając na myśli tron, Stefan Nemanjić użył innego terminu *на стoль oтъчѣствѣнѧ*, a wyrażenie *стoльнoе мѣсто* występuje również w tekstach bośniackich i odnosi się właśnie do stolicy¹⁷. Na rzecz drugiego stanowiska przemawia argument filologiczny – w przypadku powrotu do stolicy w tekście powinien być przyimek *въ*, a nie *на*¹⁸. Najbardziej wyraziste jest występujące wcześniej w tym samym źródle stwierdzenie, że ojciec Nemanji „uszedł przed ich [tj. jego braci] buntem do miejsca swego urodzenia”¹⁹. Skoro bunt stryjów Nemanji był wymierzony w jego ojca, to musiał sprawować on władzę zwierzchnią²⁰. Wydawałoby się, że to powinno zamknąć dyskusję, ale tak nie jest. Srđan Pirivatrić napisał niedawno, że mocniejszym argumentem od nieprecyzyjnych sformułowań literackich jest brak jakiegokolwiek tytułu przy imieniu Zavidy we wspomnianych źródłach²¹. Moim zdaniem nie ma konieczności, aby wybierać mocniejszy z tych dwóch argumentów, ponieważ można je z powodzeniem pogodzić. Jeśli Zavida nie był ojcem Nemanji, to faktycznie mógł nie posiadać żadnego tytułu, a ojcem Nemanji był jeden z wielkich żupanów. I wówczas obydwa argumenty są słuszne.

Jest jeszcze jeden fakt, którego konsekwencje dla rozważań nad filiacją Nemanji serbska historiografia przeoczyła. W 1983 r. opisano nieznaną wcześniej nauce pie-

¹⁵ Należy tu jednak zaznaczyć, że słowo *дѣдъ* („dziad”) nie musiało oznaczać wyłącznie przodka w linii prostej – mogło także odnosić się do krewnego należącego do tego samego pokolenia co dziad (w dzisiejszym rozumieniu tego słowa), przykład wskazałem powyżej. Takie szersze rozumienie pozostaje w zgodzie zarówno z interpretacją osobową, jak i bezosobową.

¹⁶ Стефан Првовенчани, op. cit., s. 18-19.

¹⁷ Ibidem, s. 32-33; *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Viennae 1858, s. 250 (dok. nr 237), 294 (dok. nr 269), 375-376 (dok. nr 316); *Одабрани споменици српског права: (од XII до краја XV века)*, прик. и уред. А. Соловјев, Београд 1926, s. 188 (dok. nr 98); Љ. Ковачевић, op. cit., s. 19-20.

¹⁸ Т. Живковић, op. cit., s. 11.

¹⁹ *изъшѣдъ oтъ крамоли ихъ въ мѣсто рождѣнѧ своѣго*. Стефан Првовенчани, op. cit., s. 18-19.

²⁰ Ważę tych słów dostrzegł już D. Anastasijević. Д. Анастасијевић, op. cit., s. 6. Jego spostrzeżenie powtórzył niedawno Т. Živković. Т. Живковић, op. cit., s. 10.

²¹ С. Пириватрић, *О Стефану Првославу, ктитору цркве Светог Георгија у Будимљи*, w: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија: зборник радова*, уред. М. Радујко, Беране–Београд 2011, s. 57. Zob. wyżej przypis 6.

część Stracimira. Znajduje się na niej legenda w języku greckim: „Pieczęć Stefana Stracimira”²². Stanowi ona dowód, że rodzony brat Nemanji, tak samo jak i on, nosił imię Stefana. W serbskiej historiografii dominuje pogląd, że było to imię tytularne. Uważa się, że prawo do noszenia tego imienia było związane z posiadaniem statusu samodzielnego władcy²³. Jednakże legenda na wspomnianej pieczęci świadczy o czymś innym – Stracimir posługiwał się imieniem Stefana w czasie, gdy nie przysługiwał mu żaden tytuł, bo w przeciwnym razie na pieczęci znajdowałaby się odpowiednia tytulatura (tak jak na pieczęciach Nemanji i Mirosława)²⁴. Wspomniany pogląd kłóci się też z cytowanym powyżej ustępem z *Przywileju chilendarskiego*, w której były władca napisał, że imię Stefana otrzymał na chrzcie. Co prawda S. Mandić próbował wcześniej wykazać, że słowa te dotyczą koronacji na wielkiego żupana, która pod względem rytualnym przypominała chrzest²⁵, ale interpretacja ta nie jest zbyt przekonująca i nie wyjaśnia, skąd u Stracimira to samo imię w czasie, gdy nie był on ani wielkim żupanem, ani knezem, ani nawet żupanem. Niektórzy badacze spostrzegli te trudności i dlatego uznali, że u Nemanji i jego braci imię to może nie mieć tytularnego charakteru jak w przypadku następców Nemanji, ale wyznaniowy – miałyby to być imię patrona rodziny²⁶.

²² **СФРАГИС СТЕФАНУ ТУ СТРАЦИМИРУ**. Reprodukacja zamieszczona w artykule informującym o tej pieczęci niestety jest mało czytelna, a zaproponowane tam czytanie legendy zawiera błędy. Д. Гай-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, „Нумизматичар“, t. 6, 1983, s. 131-133. W związku z tym korzystam z poprawnego przerysu awersu sporządzonego przez Svetislava Mandića. С. Мандић, *Велика господа све српске земље и други просопографски прилози*, Београд 1986, s. 49.

²³ Ibidem, s. 47-48; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Неманића: Дипломатичка студија*, Београд 1997, s. 46; eadem, *Владарски знаци Стефана Немање*, w: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, уред. Ј. Калић, Београд 2000, s. 85. Trudno pojąć stanowisko S. Pirivatrića, który napisał, że geneza imienia *Stefan* u serbskich władców „wciąż wymaga się pewniejszym objaśnieniem” (z odesłaniem do: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, s. 42nn.; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности*, књ. 1: *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000, s. 103), by kilka zdań dalej stwierdzić, że imię *Stefan* „wśród przedstawicieli pokolenia Nemanji ma niewątpliwie związany z pozycją władcy, tytularny charakter” (z odesłaniem do: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, s. 43-46). С. Пириватрић, *О Стефану Првославу*, s. 57-58.

²⁴ Д. Гай-Поповић, *Печат Стефана Немање*, „Нумизматичар“, t. 2, 1979, s. 119-121, 123-125, 128-129; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, „Баштина“, t. 13, 2002, s. 245-254; Р. Анђелић, *Печат humskoga kneza Mirosłava*, „Гласник Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“, t. 20, 1965, s. 277-280. Na brak tytulatury na pieczęci Stracimira zwrócił uwagę już Т. Живковић, ale nie wyciągnął z tego faktu żadnych wniosków. Т. Живковић, op. cit., s. 12, p. 18. S. Pirivatrić słusznie wskazał, że pieczęć ta nie może pochodzić z okresu, gdy Stracimir był władcą. Nie podjął jednak próby wyjaśnienia, skąd w tej sytuacji u Stracimira imię Stefana. С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „царски сан“ и „самодришци области српског престола“, „Зборник радова Византолошког института“, t. 48, 2011, s. 99.

²⁵ С. Мандић, *Црте и резе: фрагменти старог именика*, Београд 1981, s. 30-31.

²⁶ М. Грковић, *О пореклу Стефана Немање*, w: *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд 1986, s. 46. Miloš Blagojević przyjął przy tym niemożliwe do zaakceptowania założenie, że Nemanja i jego bracia wzięli sobie za patrona Szczepana (Stefana), pierwszego męczennika. М. Благојевић, Д. Медаковић, op. cit., s. 103. Trudno pomyśleć, aby każdy z nich, wybierając sobie patrona, wzięł tego samego. W przypadku braci to samo imię musiało być efektem decyzji rodziców. O zwyczajnym noszeniu dwóch imion – chrześcijańskiego (kalendarzowego) i ludowego – zob. М. Филиповић, *Слава, служба*

Żaden z serbskich autorów, zdaje się, jednak nie zauważył, że wspólny patron Nemanji i Stracimira wskazuje, że ten święty musiał być darzony wyjątkowym szacunkiem przez ich ojca, który najpewniej również nosił imię Stefana. Też o otrzymaniu imienia po ojcu przedstawił swego czasu Jan Leśny, ale w serbskiej historiografii nie pojawił się żaden odzew²⁷. Skoro ojciec Nemanji najprawdopodobniej nosił imię Stefana, to należy sprawdzić, kto z dynastii Vukanowiciów sprawującej w Serbii władzę wielkożupańską je nosił, a jednocześnie urodził się odpowiednio wcześniej, aby mógł w 1112 lub 1113 r. zostać ojcem Nemanji²⁸. Jedyną osobą, o której wiadomo, że spełnia te warunki jest znany z jednej tylko wzmianki źródłowej Stefan Vukan, który około 1093 r. został przekazany w charakterze zakładnika przez swego stryja, (wielkiego) żupana Vukana²⁹ w ręce cesarza Aleksego I Komnena³⁰.

Tę samą filiację przedstawił już St. Stanojević, jednak droga, którą do tego rezultatu doszedł, nie była właściwa³¹. Oparł się on na danych z *Latopisu popa Duklanina*, że córka Vukana, władcy Serbii, wyszła za Włodzimierza z dynastii duklańskiej, a synem tegoż był Michał³². Następnie połączył te dane z informacją z listu (arcy)biskupa barskiego Grzegorza do kanonika splickiego Waltera (napisanym pomiędzy 4 sierpnia 1180 a majem 1184 r.³³), że księcia Dukli Michała nękali wujowie (z pewnością

или крсно име у писаним изворима до краја 18. века, w: *О крсном имену: зборник*, уред. С. Велмар-Јанковић, Београд 1985, s. 169-177.

²⁷ J. Leśny, *Stefan Zawida syn Urosza I ojcem Stefana Nemanji*, „Roczniki Historyczne” (dalej: RH), 1988, t. 54, s. 63-75. Badacz ten zakładał jednak, że źródła wspominane na początku niniejszego artykułu dowodzą, że ojciec Nemanji miał na imię Zawida, a pieczęci jego domniemych synów – że nosił także imię Stefana. Należy tu jednak zauważyć, że w źródłach XII-wiecznych (zob. przypis 6) Zawida nie figuruje z dwoma imionami. Niedawno zwrócił na to uwagę S. Pirivatrić. С. Пириватрић, *О Стефану Првославу*, s. 58, p. 16. Podobnie w późniejszych rodośłowach i latopisach brak drugiego imienia. Љ. Стојановић, op. cit., s. 14-17 (nr 7), 20-21 (nr 9), 40 (nr 26), 46 (nr 42, 44), 57 (nr 103), 181 (nr 448), 191 (nr 487), 193 (nr 504), 197 (nr 522), 202 (nr 559), 279 (nr 1059), 280 (nr 1061).

²⁸ B. Szefliński, *Chronologia życia Stefana Nemanji: próba uporządkowania*, RH, t. 80, 2014, s. 95-110.

²⁹ Nie jest jasne, czy Vukan nosił tytuł wielkiego żupana, czy jedynie żupana. P. Boroń, *Kniazowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010, s. 187.

³⁰ Anna Komnena, *Aleksjada*, t. 2, przeł. O. Jurewicz, Wrocław 1972, s. 67.

³¹ Ст. Станојевић, op. cit., s. 3-6.

³² *Gesta regum Sclavorum*, t. 1: *Критичко издање и превод*, прир. и прев. Д. Кунчер, уред. Т. Живковић, Београд 2009, s. 170-171, 176-177 (tekst łaciński i serbski przekład; tłumaczka opuściła imię Michała, co znacząco utrudnia zrozumienie tekstu); *Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, przeł. i oprac. J. Leśny, Warszawa 1988, s. 121, 125 (polski przekład). Należy jeszcze w tym miejscu zaznaczyć, że zapis źródłowy nie stwierdza wprost, że Michał był synem córki Vukana. Wobec braku danych o innych małżonkach Włodzimierza milcząco przyjmuje się, że Michała urodziła właśnie ta wspomniana w *Latopisie*.

³³ Na temat datacji zob. И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерују: прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, „Стари српски архив”, t. 10, 2011, s. 183-190. Autorka zawęża datację do 1183-1184 r., wskazując, że w liście jest opisana wojna Nemanji z Barem tocząca się od poprzedniego roku, a zdaniem badaczki Nemanja wystąpił przeciwko Cesarstwu Bizantyńskiemu (jak się zdaje, formalnie wciąż rozciągającym władzę zwierzchnią nad miastem) dopiero po dojściu do władzy Andronika I Komnena (który w 1182 r. został regentem, a wkrótce sam

mowa o Nemanji i jego bracie/braciach)³⁴. St. Stanojević przypuszczał, że oba źródła dotyczą tego samego Michała (podobnie J. Leśny, który pogląd ten powtórzył bez wskazania jego autora³⁵). Na tej podstawie serbski badacz uznał, że ojciec Nemanji miał na imię Vukan. Mając na uwadze uwarunkowania chronologiczne, doszedł do wniosku, że był to Stefan Vukan. Jednak kontekst, w jakim wzmianka o ww. małżeństwie się pojawia w źródle, zdecydowanie wskazuje na (wielkiego) żupana Vukana, a nie Stefana Vukana. A skoro tak, to będąc wujem Michała syna Włodzimierza, Nemanja musiałby być synem (wielkiego) żupana Vukana. A takiej tezy nie da się obronić. T. Živković wskazał ponadto, że Michał syn Włodzimierza był mniej więcej rówieśnikiem Nemanji, co czyni jego tożsamość z księciem Michałem z listu mało prawdopodobną. Ten sam badacz wysunął hipotezę, że księżę Michał był synem innego przedstawiciela dynastii duklańskiej, ostatniego władcy Dukli wspomnianego w *Latopisie* – księcia Radosława syna Gradichny. T. Živković wskazał także, że prawdopodobnie małżonka Gradichny była z Raszki i mogła być siostrą Nemanji i dlatego (arcy)biskup Grzegorz pisał o Nemanji jako o wuju księcia Michała³⁶. Nie ma pewności, czy taka filiacja Michała jest prawdziwa, ale na pewno jest bardziej prawdopodobna od tej przyjętej przez St. Stanojevicia.

Pozostaje jeszcze jedna kwestia do wyjaśnienia: kim był Zavida? Jak już wspomniałem, Stefan Mirosław był bratem Nemanji i Stracimira. Mógł być albo bratem przyrodnym (wspólna matka), albo wujeczny, cioteczny lub stryjeczny. Đ.Sp. Radojičić wskazał, że ranga umowy pomiędzy braćmi a Dubrownikiem z 1186 roku wymagałaby raczej precyzyjnych określeń relacji rodzinnych i dlatego wydaje się mało

objął panowanie). Informacja taka znajduje się w *Żywocie św. Symeona* pióra Stefana Nemanjicia, który mógł ją jednak wpleść do swojej relacji jako usprawiedliwienie wojny ofensywnej przeciwko Cesarstwu (być może w rzeczywistości rozpoczętej już wcześniej). Стефан Првовенчани, op. cit., s. 36-39.

³⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 2: 1102-1200, wyd. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1875, s. 115 (dok. nr 159). W nowszej edycji za sprawą błędu opuszczono mówiący o tym fragment. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. 2: *Diplomata saeculi XII. continens (1101-1200)*, Coll. T. Smičiklas, s. 170 (dok. nr 169). Nie jest jasne, czy w momencie pisania listu Grzegorzowi przysługiwał tytuł arcybiskupa (jak przyjmuje większość serbskiej historiografii), czy jedynie biskupa (J. Fine Jr, J. Leśny, I. Ravić). Dokumenty z lat 1178-1179 wskazują, że Grzegorz miał uznać przed papieżem zwierzchnictwo arcybiskupa splickiego, co mogło się wiązać z degradacją metropolii barskiej do rangi biskupstwa. Ibidem, s. 159 (dok. nr 155), 163 (dok. nr 159). Natomiast dwa dokumenty z lat 90. zdają się wskazywać, że ostatnim tytułem mu przysługującym był jednak tytuł arcybiskupi. Ibidem, s. 270 (dok. nr 253), 282 (dok. nr 265). Być może zachował prawo do jego używania mimo degradacji metropolii.

³⁵ *Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, przeł. i oprac. J. Leśny, s. 205, p. 391. Taka identyfikacja w połączeniu z przedstawioną przez tego samego uczonego w innym miejscu filiacją Nemanji (J. Leśny, *Stefan Zavida*, s. 63-75) prowadzi do nierealnej genealogii – Nemanja (prawnik nieznanego z imienia brata Vukana) miałby być wujem Michała (wnuka Vukana). Obydwa elementy znalazły się w nieco późniejszej rozprawie (J. Leśny, *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów: (połowa XI – koniec XII wieku)*, Wrocław 1989, s. 111, 157, 201), w której autor ten najpierw uznał, że łacińskie słowo *avunculi* (wujowie) „oznacza nie tyle braci matki, ile szerszy krąg powinowatych”, by trochę dalej przetłumaczyć je błędnie jako stryjów. Jednak nawet szersze rozumienie słowa *avunculus* nie pozwala na przyjęcie powyższej genealogii.

³⁶ Т. Живковић, op. cit., s. 15-16.

prawdopodobne, aby Mirosława z dwoma pozostałymi łączyło dalsze pokrewieństwo niż posiadanie wspólnej matki³⁷. Z drugiej strony znani potomkowie Mirosława bardzo rzadko miewali wspólne imiona z potomkami Nemanji³⁸, a z Vukanovicami nie mieli takich w ogóle, więc raczej jest mało prawdopodobne, aby należeli do tego samego rodu. Jednak Mirosława z Nemanją i Stracimirem łączyło wspólne imię Stefana i wspólny patron – na odwrocie pieczęci księcia Mirosława przedstawiony jest pierwszy męczennik Szczepan (Stefan), tak samo jak na pieczęciach Nemanji i Stracimira³⁹. Jak widać, argumenty są rozbieżne. W związku z tym sprawę należy uznać za niemożliwą do rozstrzygnięcia przy obecnym stanie źródłowym. W tej sytuacji nie należy wykluczać jeszcze jednej, jak się zdaje, nierozważanej dotąd możliwości. Wiadomo, że ojciec Nemanji miał co najmniej dwóch braci, którzy go pozbawili władzy i wygnali, a znamy tylko jednego brata Stefana Vukana – Urosza I. Brakującym bratem mógł być Zawida. Wówczas byłby on stryjem Nemanji.

Na zakończenie pragnę jeszcze zaznaczyć, że zebranych powyżej faktów i argumentów nie należy traktować jako dowodu na ojcostwo Stefana Vukana. Celem powyższych rozważań była rehabilitacja zapomnianej hipotezy na ten temat oraz przywrócenie właściwego statusu twierdzeniu o ojcostwie Zavidy, tj. statusu hipotezy, a nie dowiedzionego faktu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Anna Komnena, *Aleksjada*, t. 2, przeł. Oktawiusz Jurewicz, Wrocław 1972.
- Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, w: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*, t. V: *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis (Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, Hrsg. Anton Chroust), Berlin 1928, s. 1-115.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. 2: *Diplomata saeculi XII. continens (1101-1200)*, Coll. Tade Smičiklas, Zagrabiae 1904.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 2: *1102-1200*, izd. Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1875.
- Gesta regum Sclavorum*, t. 1: *Критичко издање и превод*, прир. и прев. Драгана Кунчер, уред. Тибор Живковић, Београд 2009.

³⁷ Ђ.Сп. Радојичић, *Завида*, s. 258.

³⁸ W pierwszych sześciu pokoleniach potomków Mirosława i Nemanji zbieżność imion miała miejsce tylko w trzech przypadkach – u żupana Radosława oraz jego brata Jerzego (wnuków Mirosława) i króla Stefana Radosława oraz władcy (części?) Zety Jerzego (wnuków Nemanji), a potem dopiero u Mikołaja (prawnuka prawnuka Mirosława) i Mikołaja (prawnuka wnuka Nemanji). Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1987, s. 38, 52-54; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, tablica genealogiczna pomiędzy s. 48 i 49.

³⁹ Р. Анделић, op. cit., s. 277-280; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, s. 119-129; Б. Зарковић, op. cit., s. 249-250; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, s. 131-133.

- Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, przeł. i oprac. Jan Leśny, Warszawa 1988.
- Historia peregrinorum*, w: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*, t. V: *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis (Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, Hrsg. Anton Chroust), Berlin 1928, s. 116-172.
- Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. Franz Miklosich, Viennae 1858.
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1: 1186-1321, прир. Владимир Мошин, Сима М. Ћирковић, Душан Синдик, уред. Душан Синдик, Београд 2011.
- Одабрани споменници српског права: (од XII до краја XV века)*, прик. и уред. Александар Соловјев, Београд 1926.
- Стари српски записи и натписи*, т. 1, скуп. и уред. Љубомир Стојановић, Београд 1982.
- Стефан Првовенчанин, *Сабрана дела*, прир., прев. и комент. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 1999.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.
- Трифунковић Ђорђе, Бјелогрић Весна, Брајовић Ирена, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве*, w: *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд 1986, s. 49-60.

Opracowania

- Анђелић Паво, *Pečat humskoga kneza Miroslava*, „Гласник Земалјског музеја Босне и Херцеговине”, т. 20, 1965, s. 277-280.
- Бороњ Пиотр, *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010.
- Fine Jr John, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994.
- Ѓил Дорота, *Prawosławie, historia, naród: Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Јиреček Константин, *Geschichte der Serben*, т. 1: *Bis 1371.*, Gotha 1911.
- Леśны Јан, *Stefan Zawida syn Urosza I ojcem Stefana Nemani*, „Рочници Историчне”, т. 54, 1988, s. 63-75.
- Леśны Јан, *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów: (połowa XI – koniec XII wieku)*, Wrocław 1989.
- Сзефлиński Блажеј, *Chronologia życia Stefana Nemanji: próba uporządkowania*, „Рочници Историчне”, т. 80, 2014, s. 95-110.
- Анастасијевић Драгутин, *Отац Немањин*, Београд 1914.
- Андрејић Живојин, *Тихомири, Уроши, Вукани, Мирослави, Завиде и Немање, или о пореклу жупана Стефана Немање*, „Новопазарски зборник”, т. 26, 2002, s. 37-84.
- Благојевић Милош, Медаковић Дејан, *Историја српске државности*, књ. 1: *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000.
- Ѓај-Поповић Добрила, *Печат Стефана Немање*, „Нумизматичар”, т. 2, 1979, s. 119-129.
- Ѓај-Поповић Добрила, *Печат Стефана Страцимира*, „Нумизматичар”, т. 6, 1983, s. 131-133.
- Грковић Милица, *О пореклу Стефана Немање*, w: *Осам векова Студенице: зборник радова*, Београд 1986, s. 43-47.
- Зарковић Божидар, *Печати Стефана Немање*, „Баштина”, т. 13, 2002, s. 245-254.
- Живковић Тибор, *Синови Завидини*, „Зборник Матице српске за историју”, т. 73, 2006, s. 7-25.
- Ковачевић Љубомир, *Неколико питања о Стефану Немањи*, „Глас Српске краљевске академије”, т. 58, 1900, s. 1-107.
- Мандић Светислав, *Велика господа све српске земље и други просопографски прилози*, Београд 1986.
- Мандић Светислав, *Црте и резе: фрагменти старог именика*, Београд 1981.

- Марјановић-Душанић Смиља, *Владарска идеологија Неманића: Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- Марјановић-Душанић Смиља, *Владарски знаци Стефана Немање*, w: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, уред. Јованка Калић, Београд 2000, s. 77-87.
- Марковић Миодраг, *О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму*, „Зограф”, t. 36, 2012, s. 21-46.
- Мишић Синиша, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Пириватрић Срђан, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодришци области српског престола“*, „Зборник радова Византолошког института“, t. 48, 2011, s. 89-118.
- Пириватрић Срђан, *О Стефану Првославу, ктитору цркве Светог Георгија у Будимљи*, w: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија: зборник радова*, уред. Милан Радујко, Беране–Београд 2011, s. 53-67.
- Равић Ивана, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију: прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, „Стари српски архив”, t. 10, 2011, s. 183-190.
- Радојичић Ђорђе Сп., *Завида, отац хумског кнеза Мирослава*, „Јужнословенски филолог“, t. 23, 1958, nr 1-4, s. 255-261.
- Радојичић Ђорђе Сп., *Немања и његови синови Стефан и Сава, творци српске феудалне државе*, „Летопис Матице Српске“, t. 390, 1962, nr 2-3, s. 208-215.
- Радојковић Борислав, *Хронологија живота и владања Стевана Немање*, „Глас Српске академије наука“, t. 203, 1951, s. 107-151.
- Радојковић Борислав, *Политички положај Кнежевине захумске у време владе рашког великог жупана Стевана Немање*, „Историјски записи“, t. 17, 1960, nr 1, s. 21-37.
- Спасић Душан, Палавестра Александар, Мрђеновић Душан, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1987.
- Станојевић Станоје, *О Немањиним оцу*, „Старинар“, t. 5, 1925, s. 3-6.
- Филиповић Миленко С., *Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века*, w: *О крсном имену: зборник*, уред. Светлана Велмар-Јанковић, Београд 1985, s. 151-192.